

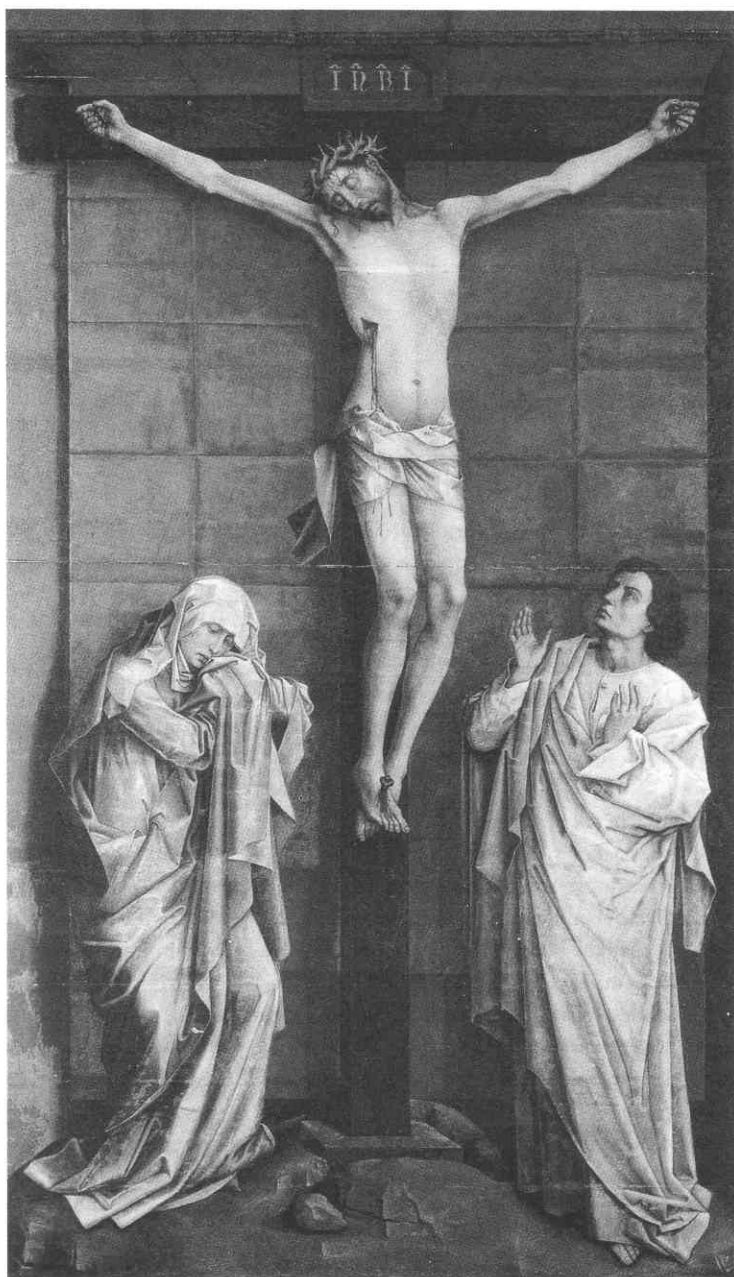
Scheut en meester Rogier

Robert Stein, Jos Koldeweij

De tijd is allang voorbij dat cultuurhistorici zich alleen maar richtten op de bestudering van geïsoleerde objecten, schilderijen, beelden, boeken en handschriften die bewaard worden in musea, bibliotheken en archieven. Terwijl vroeger uitsluitend de kunstenaar bepalend was voor de interpretatie van een kunstwerk, is de belangstelling verschoven naar wat we kunnen aanduiden als de maatschappelijke omgeving. Meer en meer ligt de nadruk van het onderzoek op de plaatsing in een bredere context, op de sociale structuren. Behalve aan de kunstenaar, schrijver, schilder, beeldhouwer, geelgieter, bouwmeester, wordt nu meer en meer aandacht besteed aan de opdrachtgever, diens raadgevers en het publiek. De vraagstelling verplaatste zich gedeeltelijk naar de maatschappelijke betekenis van een kunstwerk: waarom wilde een mecenas een bepaald kunstwerk laten maken?

Het kartuizerklooster van Scheut geniet, buiten een beperkte kring van specialisten, nauwelijks enige bekendheid. Scheut werd als klooster van de zwijgende orde der kartuizers in 1455 gesticht in Anderlecht vlak buiten Brussel, op een locatie waar niet veel eerder een Maria-mirakel had plaatsgevonden. Ruim een eeuw later, tijdens de religieuze woelingen van de zestiende eeuw, vluchtten de monniken binnen de stadsmuren van Brussel, om nooit meer naar Scheut terug te keren. De gebouwen werden geplunderd en weinig restte meer van het klooster. In 1974 werden de laatste restanten met de grond gelijk gemaakt.

De onbekendheid van Scheut is geen toeval. Slechts enkele objecten zijn overgebleven, een grote *Kruisiging* die Rogier van der Weyden schilderde voor dit klooster is het meest bekend (afb. 1, omslag). Naast wat bouwsculptuur zijn er eigenlijk alleen nog enkele handschriften overgeleverd. Deze situatie is temeer wrang, aangezien Scheut in de late vijftiende eeuw gold als een van de fraaiste kloosters van Brabant. Toch, ondanks het vrijwel ontbreken van de historische culturele objecten, blijkt Scheut ook voor cultuurhistorici van een groot belang. De overlevering van, wat we maar zullen aanduiden als flankerende documentatie, is namelijk buitengewoon goed. Een reeks van beschrijvingen – kronieken, programma's – geeft ons een uniek inzicht in het ontstaan

Afb. 1 (omslag voorzijde): Rogier van der Weyden, *Kruisiging*, 1456, paneel 325 x 192 cm. El Escorial, Real Monasterio de San Lorenzo (uit: Stephan Kemperdick, Jochen Sander, *Der Meister von Flémalle und Rogier van der Weyden* (Ostfildern 2008) (tentoonstellingscatalogus Frankfurt, Berlijn), 71)

van allerlei kunstwerken die echter zelf niet bewaard bleven. Deze documentatie stelt ons in staat een reeks meer interessante vragen te stellen: wat vormde de aanleiding tot de stichting van het klooster? Wie waren er als opdrachtgevers en wie als kunstenaars bij betrokken, wie bedachten het concept en hoe was de ontwikkeling in de loop van de tijd?

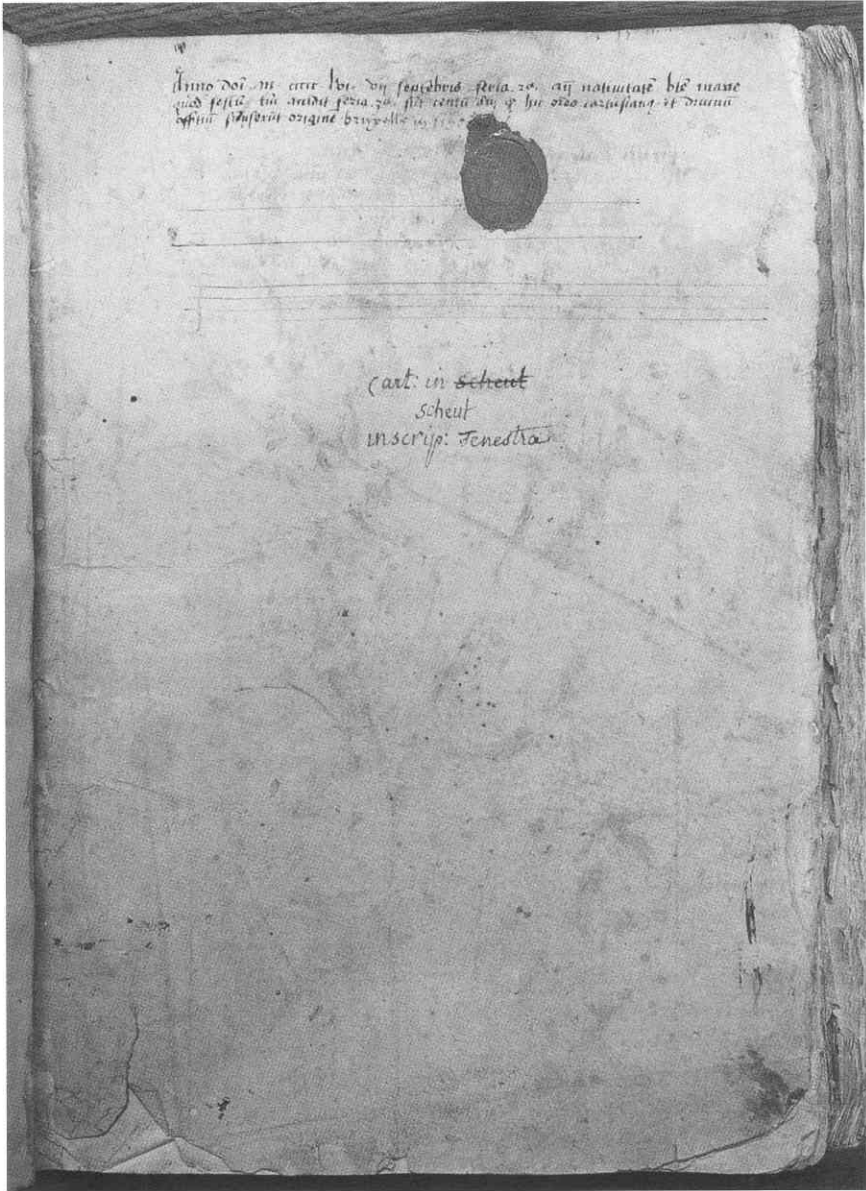
De bundel die voor u ligt, kwam voort uit een toevallige vondst in het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel. In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw was Robert Stein in het kader van zijn promotieonderzoek op zoek naar een *Obituarium* van Scheut, een register van overledenen voor wie de monniken uit dankbaarheid een mis wijdden (afb. 2). Hij werd getroffen door een andere tekst, opgenomen in hetzelfde handschrift op de folio's volgend op het *Obituarium*. Het bevatte een uitvoerige beschrijving, 54 folia, van een reeks glasramen, opgesteld omstreeks 1515. Ruim negentig schetsen geven een gedetailleerd beeld van, naar later bleek, de gebrandschilderde glasramen van de pandgang van het klooster Scheut. De beschrijvingen zijn als kunstwerk nauwelijks interessant: ze bestaan vooral uit een tekst, geschreven in een ruw kader. De teksten geven echter gedetailleerde informatie over hetgeen op de ramen moest worden verbeeld. Tegelijkertijd bevat het handschrift ook gegevens over de locatie van de ramen, de opbouw van de pandgang en de mensen die erbij betrokken waren als opdrachtgever.

Vermoedelijk kwam het handschrift op de onwaarschijnlijke locatie van het Belgische Ministerie van Buitenlandse zaken terecht, toen Charles-Jean Beydaels (1747-1811) in de late achttiende eeuw de bibliotheek van de Heraldische Kamer inrichtte. Beydaels was de laatste Wapenkoning van de Zuidelijke Nederlanden en met gebruikmaking van de kloosterbibliotheken van de in 1783 opgeheven kloosterorden bouwde hij een nieuwe bibliotheek op. Hoewel er geen directe aanwijzingen zijn waar het register zich tot het midden van de achttiende eeuw bevond, is het waarschijnlijk dat het toen nog in bezit was van het kartuizerklooster Scheut dat na de vernietiging van het oude klooster inmiddels binnen Brussel was gevestigd.¹

Het handschrift opent een venster op de fascinerende geschiedenis van een kartuizerklooster nabij Brussel. Hoewel de kartuizers bekend staan om hun eenvoud en soberheid, werd dat zeker niet weerspiegeld in de inrichting van Scheut. In de vijftiende eeuw stond deze kartuize bekend als een van de fraaiste kloosters van Brabant. Rogier van der Weijden schilderde zijn beroemde *Kruisiging* voor Scheut, er waren gouden en zilveren objecten, en bovenal, er waren meer dan honderd gebrandschilderde ramen in een kruisgang, een kapel en een kerk.

Het belang van de vondst van handschrift 245 werd al spoedig duidelijk: dit is een van de weinige bronnen die ons in staat stelt om een iconografisch programma uit de vroege zestiende eeuw te reconstrueren. Weliswaar is het kunstwerk zelf verloren gegaan – geen scherp van de negentig ramen in de kruisgang bleef bewaard – maar het handschrift stelt ons in staat de op de glasramen verbeelde thema's nauwkeurig te reconstru-

1 Paul de Win, 'Het "Heraldisch Fonds", een weinig gekende handschriftenverzameling bewaard op het ministerie van Buitenlandse Zaken', in: *Liber amicorum Raphaël de Smedt IV, Historia* (Leuven 2001), 397-414, aldaar 400-404; M. Soenen, 'Chartreuse de Scheut, à Anderlecht', in: *Monasticon Belge VI. Province de Brabant* (Luik 1972), 1385-1427, aldaar 1425-1426.

Afb. 2: Omslag van het manuscript, waarin zich het glasramenprogramma en het obituarium van Scheut bevinden. Het opschrift luidt: 'Cart. in Scheut. Inscrip. fenestra'. Daarboven is het zegel van het klooster in rode was afgedrukt. Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245

eren. Het handschrift vormde de aanleiding om verder onderzoek te doen en toen bleken er nog veel meer bronnen te bestaan over Scheut. Enkele kronieken geven gedetailleerde informatie over de ontstaansgeschiedenis en de bouw van Scheut.

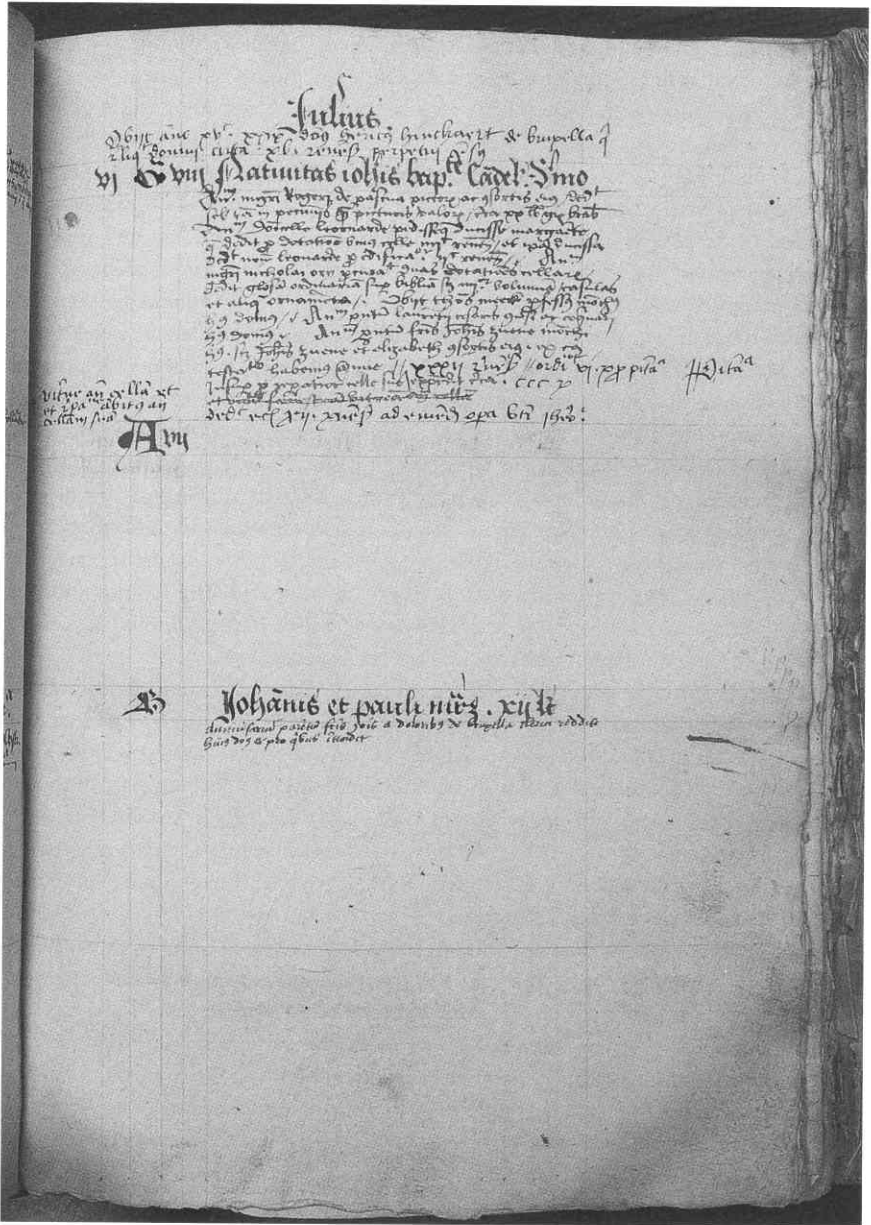
Vanwege de historische, biografische en kunsthistorische aspecten vergde de interpretatie van handschrift 245 een interdisciplinaire aanpak. Een klein werkgroepje, bestaande uit de kunsthistorici Yvonne Bleyerveld, Yvette Bruijnen en Liesbeth Zuidema en de historici Mario Damen en Robert Stein, ging aan het werk. Dat leidde tot vijf bijdragen. Nadat de publicatie van deze bijdragen was voorgelegd aan het tijdschrift *Millennium*, werden nog artikelen van Jos Koldewey en Bart Fransen toegevoegd.

In een eerste artikel geeft Robert Stein een overzicht van de politieke omstandigheden in Brussel in het midden van de vijftiende eeuw, omstandigheden die uniek waren voor deze stad en die er anno 1455 ook bijna onafwendbaar toe moesten leiden dat het Brusselse stadsbestuur het besluit nam in de onmiddellijke nabijheid van de stad een kartuizerklooster te stichten. Scheut bevond zich als het ware op de grenslijn tussen stad en hof. De bestuurlijke elites hadden de hertog en de hovelingen nodig voor hun politieke carrière, en een kartuizerklooster paste prima in een strategie om de hertog te plezieren en zijn aanwezigheid in het hof op de Coudenberg te bewerkstelligen. Immers was ook het mausoleum van de hertogelijke familie te Champmol bij Dijon ondergebracht in een kartuize. Na de stichting van 1455 trok het Brusselse stadsbestuur zijn handen af van het klooster, maar Scheut bleef niet verweesd achter. Onmiddellijk na de stichting ontstonden intensieve connecties met het Bourgondische hof.

Het belang van deze connecties wordt mede duidelijk in het tweede artikel, waarin Robert Stein een summier overzicht geeft van de bouw van het hart van Scheut. Een kartuizerklooster is als het ware een conglomeraat van kluzenaarswoningen en de individualiteit is wellicht nog belangrijker dan de collectiviteit. De cellen, zeg maar de nederzettinkjes van de kluzenaars, zijn geschaard rond een kruisgang. De vroomheid van de kartuizers moest ook betaald worden, een cel moest worden gebouwd en het onderhoud van de monnik gefinancierd. De kartuizerkloosters waren daarvoor aangewezen op externe schenkers die een cel bekostigden en aan het klooster overdroegen. Hertogin Isabella, Karel de Stoute en zijn vrouw Margaretha van York schonken zeven cellen. Verder traden allerlei hovelingen op als mecenas, tot in 1526 een laatste cel werd gedoneerd.

In het derde artikel, geschreven door Yvonne Bleyerveld in samenwerking met Robert Stein, volgt een beschrijving en analyse van de glasramen in handschrift 245. Hier wordt de ordening van de ramen besproken, de samenhang tussen nieuwtestamentische en oudtestamentische taferelen. Daarnaast geeft het artikel inzicht in de bronnen die de glazeniers gebruikten bij het maken van de glasramen. Bovenal benadrukt het artikel echter dat het handschrift functioneerde als een programma. De gulle gevers konden inschrijven op een bepaald raam, dat dan werd uitgevoerd volgens de opgestelde specificaties.

Handschrift 245 bleek niet uitsluitend interessant vanwege de iconografische beschrijving van de glasramen. Onderaan een aantal ramen werd een naam vermeld, naar later bleek van de mecenas die bereid was het te financieren. Verder onderzoek wees al snel uit dat er meer bronnen bestaan voor het mecenaat van de Scheutse glasramen. Tegelijkertijd zijn er ook bronnen voor eerdere en latere schenkingen. We kunnen

Afb. 3: Vermelding van Rogier van der Weyden in het Obituarium van Scheut, direct onder de in grote rode letters geschreven tekst 'Nativitas Ioh[ann]is Baptiste'. Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245

daarbij denken aan de stichting van de cellen die hierboven al werd gememoreerd, maar ook aan de schenking van de glasramen in de kapel van Scheut, en later in de kloosterkerk die in 1531 werd voltooid. In het vierde artikel van deze bundel beschrijft Mario Damen de fascinerende wereld achter het glasmecenaat: de netwerken, de makelaars, en de rol van het hof, van de stad. Ook hier speelde het Bourgondische, later Habsburgse hof een centrale rol. De hertogen, hertoginnen, prinsen en keizer doneerden met gulle hand gedurende vrijwel de hele periode van het bestaan van Scheut. Hun voorbeeld werd gevolgd, eerst door de stedelijke, gewestelijke en bovengewestelijke elite van Brussel, Brabant en de Nederlanden; met de groei van de Bourgondisch-Habsburgse personele unie, verbreedde zich ook de herkomst van de schenkers. De schenkers werden niet alleen gemotiveerd door de zorg voor hun zielenheil en hun devotie, zij zochten ook de connectie met het vorstenhuis: 'zij gaven invulling aan een bijzondere *esprit de corps*', om Mario Damen te citeren.

In de laatste drie artikelen komt de nadruk meer te liggen op de persoon van Rogier van der Weyden. Volgens de eigen overlevering van de kartuizers, behoorde hij tot de belangrijkste mecenasen van Scheut en ook zijn artistieke bijdrage in de vorm van het beroemde retabel van Scheut is bekend, maar wellicht was zijn aandeel in de inrichting van de kartuize groter. In het *Obituarium*, opgenomen in het eerste deel van handschrift 245, wordt zijn bijdrage aan het klooster vermeld (afb. 3). Hier wordt Rogier genoemd temidden van vele andere schenkers. De meesten van hen hebben een donatie gedaan aan Scheut, in de vorm van een boek, een cel of een geldbedrag, en in ruil daarvoor vierden de monniken jaarlijks een memoriedienst voor hen. Zo ook voor de schilder meester Rogier van der Weyden. Als tegenprestatie voor een schenking in geld en schilderijen ten bedrage van 20 pond Brabants, vierden de monniken jaarlijks op 24 juni een jaardienst voor hem en zijn vrouw:²

Anniversarium magistri Rogeri de Pascua, pictoris, ac consortis ejus, dedit semel tam in pecuniis quam picturis valoris circa XX lb. gr. Brabantiae.

[Jaargetijde van meester Rogier van der Weyden, schilder, en zijn echtgenote, die eens geld en schilderijen gaf ter waarde van 20 gr. Brabants.]

Het ligt voor de hand om aan te nemen dat hier ondermeer wordt verwezen naar het retabel van Scheut.

'Restanten van een meesterwerk' van Bart Fransen handelt over de schamele overblijfselen van de kapel van Scheut, gebouwd in 1450 en uiteindelijk gesloopt in 1974. Slechts een tiental kraag- en sluitstenen is bewaard gebleven. Fransen geeft aan dat deze van een uitzonderlijk technisch en esthetisch niveau zijn. Hij voert aan dat deze bouws-culptuur een sterke stilistische overeenkomst vertoont met overgeleverd werk van Rogier van der Weyden, die hier samenwerkte met de bouwmeester van de kapel, stadsbouwmeester Gilles Joes, op zijn beurt ook een mecenas van Scheut.

Rogiers *Kruisiging* van Scheut, nu in het Escorial, wordt besproken door Liesbeth Zuidema. In 1456, en niet enkele jaren eerder zoals men algemeen aanneemt, moet

2 Dirk De Vos, *Rogier van der Weyden. Het volledige oeuvre* (Antwerpen 1999), 420 nr. 40.

Rogier dit schilderij voor Scheut hebben geschilderd. Wellicht werd het daar geplaatst in het koor van de kapel van Onze Lieve Vrouw, aan de noordzijde. Dit is de traditionele plaats waar sacramentsretabels werden geplaatst, en Liesbeth Zuidema voert aan dat ook *Kruisiging* van Rogier van der Weyden zo was bedoeld. Daarop wijst eveneens de opmerkelijke rode liturgische doek die Rogier van der Weyden weergaf op het altaarstuk, maar ook het element van expositie: op het retabel wordt Christus' lichaam uitgesteld zoals het sacrament in een sacramentsnis.

Ook in de afsluitende bijdrage van Jos Koldewey wordt de *Kruisiging* van Rogier opnieuw aan de orde gesteld. Het schilderij wordt hier geplaatst in het oeuvre van Rogier van der Weyden, waarbinnen het een opvallende positie inneemt. De Golgothavoorstelling vormt in haar soberheid een scherp contrast met nagenoeg al het andere bewaard gebleven werk van Rogier. Het overgrote deel van het oeuvre van Van der Weyden is juist rijk gedetailleerd en beladen met velerlei betekenissen. Slechts één diptiek vertoont grote verwantschap met het altaarstuk van Scheut en vermoed wordt dan ook dat dit tweeluik eveneens voor de kartuizers werd geschilderd, wellicht Scheut of de kartuize van Herne waar Rogiers zoon monnik was.

De samenstelling van een bundel als deze valt of staat met de bereidwillige hulp van verschillende collega's. Allereerst gaat onze dank uit naar Roos Pottie uit Brugge; zij stelde ons belangeloos haar onuitgegeven licentiaatsverhandeling ter beschikking, *Architectuur in dienst van een levenswijze. De kartuis van Scheut bij Brussel* (Gent 1977). Daarin gaat zij uitvoerig in op het ontstaan van Scheut, en bij het schrijven van de artikelen hebben we veelvuldig van dit werk gebruik gemaakt. Ten tweede willen we graag onze dank uitspreken aan Dr. Paul de Win, Directeur dienst ridderorden van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel. De Win, zelf mediëvist, heeft ons zeer geholpen bij het raadplegen en het beschrijven van het 'Handschrift Scheut.' Ann Kelders (Koninklijke Bibliotheek Brussel) was behulpzaam bij het raadplegen van verschillende andere manuscripten. Tenslotte willen wij onze dank uitspreken aan Dr. Yvette Bruijnen (Rijksmuseum Amsterdam). Hoewel zij zelf geen artikel schreef, vormde zij met haar enthousiasme en gedrevenheid lange tijd een grote stimulans voor deze publicatie.

De redactie van *Millennium* besloot alle hiervoor beschreven kopij op te nemen en uit te brengen in een dubbelnummer voor de jaargang 2009. Dit dubbelnummer is dus tevens een monografie over de mirakelplaats Scheut die uitgroeide tot een prestigieuze kartuize waarvan de laatste resten na ruim 500 jaar zo goed als ongemerkt werden gesloopt. De relatie van Rogier met Scheut en de orde van de kartuizers was hecht. Het is echter toeval dat het schrijven en publiceren van deze bundel over de kartuize van Scheut en Rogier van der Weyden samenvalt met de jaren waarin deze schilder sterk naar voren werd geschoven en ook de kartuizers in de Nederlanden onder de aandacht werden gebracht. Vier exposities met begeleidende tentoonstellingsboeken. In het voorjaar van 2009 was in Roermond een tentoonstelling te zien met de titel *Het Geheim van de Stille. De Besloten Wereld van de Roermondse Kartuizers*, die deze orde vanuit nationaal en internationaal perspectief belichtte. In 2008 vond te Frankfurt en vervolgens te Berlijn in andere samenstelling de tentoonstelling *Der Meister von Flémalle und Rogier van der Weyden* plaats, georganiseerd door Stephan Kemperdick en Jochen Sander. In het najaar van 2009 is het geheel vernieuwde museum M van Leuven geopend met de onder

leiding van Jan Van der Stock samengestelde expositie *Rogier van der Weyden 1400 / 1464. De passie van de meester*. Het majestueuze tentoonstellingsboek (Lorne Campbell & Jan Van der Stock) verscheen nadat de kopij voor *Millennium* 23 (2009) werd afgesloten.

Dit themanummer van *Millennium* vestigt de aandacht op de kartuize van Scheut en de nauwe relatie tussen deze geestelijke instelling en Rogier van der Weyden, en levert daarmee niet alleen meer kennis op over dit weer van de aardbodem verdwenen klooster maar ook een beter begrip van de positie van deze belangrijke kunstenaar in de Laatmiddeleeuwse samenleving.

In afwijking van het gebruik in *Millennium* om bij elk artikel een summary of resumé op te nemen, vindt u aan het einde van dit dubbel nummer één samenvatting in het Engels van alle bijdragen.